

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 007:82.0:821.111

Федір Продаюк
(Київ, Україна)ОБРАЗ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ В РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

В роботі аналізуються основні підходи щодо формування образу гетьмана Івана Мазепи в російській літературі ХVІІІ–ХХ ст.

Ключові слова: К. Рилєєв І. Мазепа, О. Пушкін, гетьман, поема, образ.

The paper analyzes the main approaches to the formation of the image of Hetman Ivan Mazepa in Russian literature of the ХVІІІ–ХХ centuries.

Key words: K. Ryleev I. Mazepa, O. Pushkin, hetman, poet, image.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу в російській науковій та художній літературі сформувався негативний образ українського гетьмана Івана Мазепи. Спроби з'ясувати причини виникнення такого напряму неодноразово робили як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. В сучасних умовах дослідження даної проблеми знову гостро постала перед сучасними дослідниками.

Стан наукової розробки проблеми. Питанням висвітлення образу І. Мазепи в вітчизняній та зарубіжній літературі, присвячена значна кількість наукових та науково-популярних праць: М. Костомарова, О. Лазаревського, М. Грушевського, Д. Донцов та інші.

В роки незалежності осмисленню художніх творів про І. Мазепу та його ролі в розвитку історії та культури України, присвячені роботи В. Матвіїшина, Р. Радишевського, Д. Наливайка, М. Сулими, В. Сокола, В. Шевчука, А. Волкова, Н. Гноєва, В. Мацапури, С. Павличко, О. Вечірко, О. Кудлей, О. Юрчук, Н. Дуленко, О. Горбонос, О. Ващенко, Л. Ромашенко та ін. Дані проблеми розкрито також в дисертаційних дослідженнях М. Коновалової, О. Тарасової, В. Лавренчук, Н. Лупак, В. Мацапури, А. Меншій, М. Небелюк та ін.

Метою даної роботи є аналіз особливостей висвітлення образу Івана Мазепи в російській науковій та художній літературі першої половини ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. Початок сплеску інтересу діячів російської літератури та мистецтва до особи гетьмана Івана Мазепи багато дослідників пов'язують з такими важливими подіями. По-перше, із перекладом на російську мову М. Каченовським поеми Байрона «Мазепа», яка була надрукована у 1821 р. у російському журналі історії, політики та літератури «Вестнике Европы». По-друге, на початку ХІХ ст. на території Росії значного розповсюдження набувають історичні твори Вольтера. По-третє, поширення на території Росії ідей романтизму.

На дані процеси вплинув й розвиток історичної науки. Зокрема, поява рукописів «Історії Русів» та першої частини роботи українського історика, географа та етнографа Я. Марковича «Записки о Малороссии, её жителей а произведениях». Остання була видана в Санкт-Петербурзі у 1798 р. [4]. Названа робота була певним прецедентом в російській офіційній історіографії. Її автор вперше відкрито намагався проаналізувати проблеми етногенезу українців та їхню національно-культурну своєрідність.

На початку XIX ст. дослідження названих проблем продовжив відомий діяч української історіографії - Д. Бантиш-Каменського в своїй праці «История Малой России со времен её присоединения к Российскому государству», яка була надрукована у 1822 р. в Москві [5].

Названа історична праця вплинула на формування світогляду багатьох політичних та культурних діячів України та Росії. Зокрема, під її впливом формувалися основні напрями творчості відомого російського поета, революціонера-декабриста, одного із лідерів Північного товариства Кіндрата Рилєєва (1795-1826). Останній намагався героїзувати минуле України та її народу у своїх літературних творах. Названій темі він присвятив такі літературні праці: поеми «Войнаровский» і «Наливайко», трагедію «Мазепа», твір «Гайдамаки» та ін. Кіндрат Рилєєв був і залишається одним із небагатьох політичних та культурних діячів царської Росії, які були прихильниками ідеї національного визволення України. К. Рилєєв пропагував революційні ідеї декабристів, саме тому він звернув свою увагу на політичну діяльність С. Наливайка та І. Мазепи. І це не випадково. Адже, історія України та трагічна доля її визначних синів – це яскравий приклад для поета-романтика боротьби українського народу за національне визволення.

Поема К. Рилєєва «Войнаровский» (1825) – це розповідь про трагічне життя небожа гетьмана І. Мазепи – Андрія Войнаровського. Після смерті матері юнак став вихованцем гетьмана І. Мазепи. На початку XVIII ст. він особистий виконавець доручень гетьмана, а у 1707 р. очолив п'ятитисячне козацьке військо. Після поразки українців у битві під Полтавою А. Войнаровський відмовився від посади гетьмана та тривалий час намагався створити антиросійську коаліцію. Його активна діяльність призвела до того, що під тиском російського царя Петра I влада міста Гамбурга видала Росії А. Войнаровського [6, с. 166].

В своїй поемі К. Рилєєв поєднав два підходи історичний і поетичний. Історичний – це короткі правдиві історичні прозові довідки про визначні віхи з життя гетьмана І. Мазепи, а поетичний – це вигадана історія про нібито випадкову зустріч А. Войнаровського з німецьким мандрівником Г. Міллером під час свого 20-річного заслання у Якутську. За допомогою спогадів А. Войнаровського, К. Рилєєв подав читачеві широку панораму козацької боротьби на волю та незалежність України. Поет змалював гетьмана І. Мазепу як визначного державного діяча та полководця [6, с. 90–99]. Петро I постав в особі тирана, а І. Мазепа та А. Войнаровський – борці з тиранією за національне визволення.

Початок XIX ст. – це період зародження та розвитку російського історичного роману. Значний вплив на його становлення мала поява праць

відомих російських істориків М. Карамзіна та М. Полевого. У 1818 р. було надруковано перший том дванадцятитомної «Истории государства Российского» М. Карамзіна, а у 1829 р. перший том шеститомної роботи «Истории русского народа». М. Полевого. Перше видання «Истории государства Российского» (8 томів) фінансувалося особисто імператором Олександром I і з'явилося на початку лютого 1818 р. великим для того часу трьохтисячним тиражем. Друге видання було здійснено у 1818–1819 рр.

В названій історичній праці чітко простежувалася теза М. Карамзіна про те, що стрижнем суспільного життя Росії є самодержавство. Під впливом творів М. Карамзіна та за підтримки російського царизму значної популярності в історичній науці, літературі та мистецтві набула петровська тема. Вона стала важливим підґрунтям історико-літературних жанрових історіософських концепцій поезії та прози Росії першої половини XIX ст. Значна частина дослідників розглядають утвердження петровської тематики в російській літературі та мистецтві, як спробу національно-державної самоідентифікації російської державності. В російській романтичній літературі утверджуються такі образи Петра I: «Государ – Бог (Христос)», «Государ – досконала людина», «Государ – охоронець закону», «Государ – гарант стабільності», «цар – просвітник», «вічний робітник», який дбав про добро та міцність імперії та інші.

Утвердження «світлого образу» імператора Петра I, як реформатора та будівничого російської державності потребувало створення образу його антигероя. Саме тому другим важливим завданням офіційної російської історіографії та діячів російської культури стала спроба обмежити чи взагалі припинити подальше поширення в Західній Європі популярного романтичного образу Мазепи-коханця. За підтримки російського імператорського двору та Російської православної церкви в першій половині XIX ст. в літературі та мистецтві Росії почав формуватися міф про І. Мазепу – «зрадника, колоритного злочинця та звабника». Значного поширення набула також теза про те, що Мазепа перейшов на бік шведів не заради врятування української державності, а через особисту образу на російського царя. Адже, останній привселюдно наніс ляпаса І. Мазепі.

Над створенням негативного образу гетьмана Івана Мазепи в російській літературі почали працювати ряд відомих у 1820-1830-х рр. письменників та поетів. Одним із перших негативний образ І. Мазепи був створений у творі К. Славянова «Гетман Мазепа и запорожець Палий: историческая хроника в 5-ти действиях с эпилогом» (1827).

У тому ж році негативний образ гетьмана створив Є. Аладьїн у своїй романтичній повісті «Кочубей» [11]. В цьому творі Аладьїн розвинув вигадані ним ряд сюжетів про історію «підступного кохання» старого гетьмане. Саме він перейменував Мотрю в Марію, а також поширив легенду про викрадення та зваблення гетьманом неповнолітньої дівчини.

Більш кваліфіковано до формування позитивного образу Петра I, величі російського війська та створення негативного образу гетьмана І. Мазепи підійшов в поемі «Полтава» відомий російський поет О. Пушкін. Його твір був написаний у 1828 р. Характерною особливістю даної поеми слід

вважати те, що в ній одночасно розроблялися не пов'язані між собою три сюжетні лінії чи теми. Пушкін продовжив розпочате його попередниками створення російського міфу про Полтавську битву. Зокрема, дослідники вказують на те, що певний вплив на творчість О. Пушкіна мала поема А. Мерзлякова «Полтава», яка була надрукована у 1827 р. та прочитана в Московському університеті 27 червня – в день чергової річниці перемоги Росії під Полтавою. Саме в цьому творі був створений героїчний образ величчя російської зброї та «геніальності» імператора Петра I [9].

Центральною подією розкриття О. Пушкіним цієї лінії слід вважати Полтавську битву та тріумф її переможця Петра I. Поема О. Пушкіна – це гімн «творчому генію, великій і сильній особистості, царю-реформатору Петру I». В поемі О. Пушкіна Петро I – це «будівничий російської державності». Він єдиний позитивний герой поеми, який позбавлений будь-яких негативних рис. Вершиною ж розкриття даного образу О. Пушкіном слід вважати поему «Полтава». О. Пушкін возвеличив «геній Петра I», який переміг наймогутнішу державу Європи – Швецію та її уславленого короля Карла XII.

Друга тема, яка широко розкривається в поемі «Полтава» – це відношення Росії та росіян до спроб інших народів та їхніх лідерів боротися за національне визволення. Цю тему він розкрив на їхній спроб гетьмана І. Мазепи за допомогою шведського короля Карла XII відірвати Україну від Росії. Відомий російський поет О. Пушкін підтримав оцінки керівництва Росії щодо особистості гетьмана І. Мазепи та створив в російській літературі узагальнений образ гетьмана-антигероя.

Підсумовуючи ми можемо зробити висновок, що для Пушкіна «іногородці» - це вірнопіддані громадяни лише до того часу поки вони вірою і правдою служать царю і Росії. Коли ж вони на перше місце ставлять інтереси власного народу, а не Росії, то зразу ж переходять в категорію зрадників.

Третя сюжетна лінія в поемі – це тема кохання Мазепи і Марії (Мотрі). О. Пушкін перетворив цю сумнівну подію в одну з головних тем свого твору та намагався довести, що вона займала важливе місце в житті гетьмана І. Мазепи. Характерною особливістю поеми «Полтава» є те, що всі ці три сюжетні лінії тісно переплітаються між собою. І в кожній з них гетьман І. Мазепа змальований як «лиходій, зрадник та егоїст». О. Пушкін побудував свою поему таким чином, щоб довести читачеві одну з головних тез цього твору: «І. Мазепа – «зрадив не лише Петра I та Росію, але й свою кохану дівчину, Україну та український народ» [9].

В першій половині XIX ст. до образу українського гетьмана І. Мазепи звертається й російський прозаїк польського походження, журналіст, критик та видавець Фадей Булгарін (1789–1859) – автор історичного роману «Мазепа» (1834). Ф. Булгарін намагався розв'язати яскравий романтичний образ гетьмана Івана Мазепи, який був створений в західноєвропейській романтичній літературі. Мету написання свого історичного твору Ф. Булгарін пояснив так: «Мазепа был один из умнейших и ученийших вельмож своего века, и, чтобы быть великим мужем, ему недоставало только – добродетели! Без нее не сделали его счастливым ум, ученость, почести, богатство и власть» [12, с. 369].

Завдяки Булгаріну поширення набула ще одна теза, про причини відкритого виступу І. Мазепи проти російського царя Петра І. Його літературний персонаж прагне побудувати незалежну Українську державу на основі монархічних засад. На чолі України мав стати І. Мазепа та його власна династія. Булгарін намагався переконати читача в тому, що заради досягнення цієї мети гетьман готовий піти на все: інтригу, зраду та вбивство. Письменник переконаний, що гетьман прагнув досягти невідворотного – загибелі старої козацької України і не дбав про підпорядкування «мудрій і прогресивній владі» російського царя Петра І. Літературна фантазія Булгаріна не знала меж. Він створив ряд страшних сцен, де головним антигероем виступав гетьман Іван Мазепа. Він сформував вигаданий образ Огневіка – «незаконнонародженого сина гетьмана», який отруїв свого батька в даному творі.

Негативний образ Івана Мазепи подано й в історичному романі П. Голоти «Іван Мазепа» (1832) та у творі М. Сементовського «Мазепа» (1845).

Отже, у XIX столітті значний інтерес до постаті гетьмана І. Мазепи змістився в сферу художньої літератури. Названа тенденція була характерна й для російської художньої літератури першої половини XIX ст.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Платонова Н. Вольтер в работе над «Историей России при Петре Великом» // Литературное наследство. М., 1939. – №33 – 34, С. 12 – 24;
2. Прийма Ф.М. Ломоносов и «История Российской империи при Петре Великом» Вольтера // XVIII век. М.; Л., 1958. – №3. – С. 170 – 186
3. Шмурло Е.Ф. Вольтер и его книга о Петре Великом. Прага, 1929.
4. Маркович, Яков Михайлович. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. Ч. 1 / Яков Маркович. – СПб., 1798. – 98с.
5. Бантиш-Каменський Д. Предисловіє// История Малой России: В 3 ч. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 1: От водворения Славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому Государству Царем Алексеем Михайловичем. – С. VI.
6. Рилєєв К.Ф. Вибрані твори; [упор. та автор вступ. ст. і прим. І.Я. Заславський] / К.Ф. Рилєєв. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – 207 с.
7. Винар, Л. Андрій Войнаровський / Любомир Винар. – Мюнхен – Клівленд, 1962. – 127 с.
8. Рылеев, К.Ф. Сочинения / К.Ф. Рылеев. – Л.: Худ. литература, 1987. – 416 с.
9. Пушкин А.С. Полтава / А.С. Пушкин // Полное собрание сочинений: в XVI т. – М.: АН СССР, 1937–1949. – Т. V. – С. 15–68.
10. Кошелев В.А. Четыре «Мазепы» Пушкинской эпохи. // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки». 2016. – №2 (12) – С. 150–156.
11. Аладьин Е.В. Кочубей // Предания веков. Русская историческая повесть 19 - начала 20 столетия: В 2-х т. / под ред. О.Ю.Петренко. – Т. 1. – К.:

Дніпро, 1990. – С. 282–309; Аладьин Е. Кочубей. Историческая повесть // Повести Егора Аладьина. Ч.1. – СПб, 1833. – С.181–251.

12. Булгарин Ф.В. Мазепа / Ф.В. Булгарин // Сочинения. – М.: Современник, 1990. – С. 367–634.

13. Марченко М. Исторические судьбы славянства в идейном мире романа Ф. Булгарина «Мазепа» // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Сер. Літературознавство. – 2013. – Вип. 4(1). – С. 134–140.